

קדוש וברוך

שולמית אליצור

מבוא*

1

בין פיוטי הימים הנוראים מצויים רהיטי תבנית! המשווים בין עם ישראל למלאכים. בחלקם— ובראשם הרהיט 'אשר אימתך באראלי אומן', המיוחס מספק ליניי²—מתאר הפייטן את גדולת המלאכים כנגד אפסות בני האדם, ומשבח את הבורא על שאין הוא מסתפק בשבח שנותנים לו המלאכים והוא חפץ שדווקא בני האדם יהללוהו. כנגדם יש רהיטים שבהם מציגים הפייטנים לצד המלאכים דווקא את עם ישראל בגדולתו, ואלו ואלו משבחים יחדיו את הקב"ה. בין פיוטי ראש השנה בולט, דרך משל, הרהיט 'אדירי איומה יאדירו בקול' שבקדושתא 'את חיל' של ר' אלעזר בירבי קליר,³ שבו גם המלאכים וגם ישראל ממליכים את הקב"ה.⁴ בין הרהיטים ליום הכיפורים כתב הקלירי—כנראה במסגרת הקדושתא 'שושן עמק'—את הרהיט 'אמיצי שחקים ממעל', המציג גם הוא את המלאכים ואת ישראל המקדישים את ה'. וכך נפתח הפיוט:⁵

אומרים קדוש	אמיצי שחקים ממעל / וכל צבא מעל
אומרים ברוך	אמוני אהבה / וצמחי רבבה
אומרים קדוש	בכיתי מלאכים / שמו ממליכים

* המאמר מבוסס בחלקו על מהדורת פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר ליום הכיפורים (אליצור-רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ). המחקר ממומן על ידי הקרן הלאומית למדע, מענק מס' 234/09. הוא מוקדש בהוקרה לזכרו הברוך של פרופ' יהושע בלאו.

1 רהיטים הם חלק מהקדושתא, מערכת פיוטים לתפילת עמידה שיש בה קדושה. הרהיטים באים לפני הסילוק, הוא הקטע המעביר לקדושה, ראו פליישר, שירת הקודש, עמ' 148–149. בקדושתאות קדומות מאוד שימשו הרהיטים כחוליית המעבר העיקרית אל הקדושה, והסילוק לא היה אלא משפט מעבר קצר בסופם; ראו אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 294–324. רהיטי תבנית בקדושתאות לימים הנוראים בנויים במחרוזות שתבנית קבועה—של מילות קבע או רפרזים—חוזרת בהן. ראו פליישר, שירת הקודש, עמ' 166–170, 177–178.

2 ראו זולאי, פיוטי יוני, עמ' שלב; גולדשמידט, יו"כ, עמ' 374. לרהיטים נוספים הבנויים באופן דומה, ראו אליצור-רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ, עמ' 363, 461; ובמבוא שם, עמ' 144–146.

3 ראו גולדשמידט, ר"ה, עמ' 77–78; אליצור-רנד, פיוטי הקלירי לר"ה, עמ' 232–235.

4 בפיוט הקלירי הכינויים למלאכים ולישראל מופיעים ללא סדר קבוע. לשימוש של פייטנים אירופיים בדגם של הפיוט הזה כשהם מאזנים בין המלאכים לישראל, ראו אליצור-רנד, פיוטי הקלירי לר"ה, עמ' 57, הערה 37.

5 נוסח הפיוט מובא כאן על פי אליצור-רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ, עמ' 386–387, מתוך כתב יד אוקספורד, בודליאנה Mich. 627 (1035). הרפרזין 'ליושב תהלות' וכו' מסומן בכתב היד רק במילה 'ליושב', והושלם כאן על פי מקורות מקבילים. הפיוט נדפס גם אצל גולדשמידט, יו"כ, עמ' 385–387.

בְּנֵי בַחוּנֵי בְרִית / לְזוֹכֵר הַבְּרִית
לְיוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת / לְרוֹכֵב עֲרֵבוֹת / קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ

5

גְּבוּרֵי כַח / לְאַמִּיץ וְשִׁגִּיא כַח
גְּדוּלֵי צְדָקָה / לְנִקְדָּשׁ בְּצִדְקָה
דְּמוֹת אַרְבַּע פָּנִים / לְכָל צֶדֶד פּוֹנִים
דִּיגְלֵי נְצוּרָה / לְעֵמֶם בְּצָרָה
לְיוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת / לְרוֹכֵב עֲרֵבוֹת / קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ ...

הפיוט מחולק לצמדים של מחרוזות דו-טוריות קצרות המלוות ברפרזים, וכל שני צמדים מצטרפים ליחידה המסתיימת ברפרז המקיף 'לְיוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת / לְרוֹכֵב עֲרֵבוֹת / קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ'.⁶ במחרוזת הראשונה בכל צמד מתוארים המלאכים ('צבא מעל', 'גבורי כח' [על פי תהילים קג, כ], 'דמות ארבע פנים' [על פי יחזקאל א, ו]), ובשנייה—ישראל ('אמוני אהבה', 'צמחי רבבה' [על פי יחזקאל טז, ז], 'בני בחוני ברית' [על פי ויקרא רבה לד, יד ועוד], 'גדולי צדקה', 'דיגלי נצורה' [האומה שה' שומר אותה]). אלו ואלו מקדישים את ה' (המכונה 'זוכר הברית' [השוו ויקרא כו, מה; דברים ז, ט], 'אמיץ ושגי' כח' [על פי ישעיהו מ, כו], 'נקדש בצדקה' [שם, טז]) ועמם בצרה' [על פי תהילים צא, טז]), אך הפייטן מבחין בבירור בין אמירתם של המלאכים לזו של ישראל: המלאכים 'אומרים קדוש', ואילו ישראל—על פי צמד המחרוזות הראשון בכל יחידה—'אומרים ברוך'. בצמד המחרוזות השני, החותם את היחידה, אומרים ישראל לא רק 'ברוך' אלא 'קדוש וברוך'. פיוט זה של ר' אלעזר בירבי קליר הפך לדגם, ובעקבותיו נכתבו עוד שלושה פיוטים דומים לפחות,⁷ והם יידונו בהמשך.

הקביעה שהמלאכים 'אומרים קדוש' אינה מתמיהה: אין ספק שהכוונה היא לשרפים האומרים 'קדוש קדוש קדוש' יי צבאות מלא כל הארץ כבודו', כמתואר בספר ישעיהו (ו, ג). כנגד זה, לא ברור למה כיוון הקלירי כשתיאר את ישראל כ'אומרים ברוך', שהרי גם בקדושת העמידה וגם בקדושת היוצר המלאכים הם האומרים גם 'קדוש קדוש קדוש' וגם 'ברוך כבוד' ממקומו' (יחזקאל ג, יב).⁸ מדוע אפוא מיוחסת אמירת 'ברוך' בפיוטים הללו דווקא לישראל?

6 במחזורי אשכנז מוצג רפרז זה גם בראש הפיוט, כמנהגם של האשכנזים ברפרזים בכלל. נוסח הרפרז מכוון כנגד ישראל והמלאכים המקדישים את שם ה': 'לְיוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת' כנגד ישראל, 'על שום זאתה קדוש יושב תהלות ישראל' (תהילים כב, ד), 'ולרוכב ערבות' כנגד המלאכים, השוו בבלי חגיגה יב ע"ב: 'ערבות שבו צדק משפט וצדקה ... שם אופנים ושרפים וחיות הקדש ומלאכי השרת וכסא הכבוד, מלך אל חי רם ונשא שוכן עליהם בערבות, שנאמר "סלו לרכב בערבות ביה שמו" [תהילים סח, ה]'. ברפרז מקדים הפייטן את הרמז לישראל לרמז למלאכים, אולי כדי לומר שהם חשובים יותר (ראו עוד להלן), אך בצלעית האחרונה הוא מביא את 'קדוש' לפני 'ברוך', כמו בסופי המחרוזות.

7 בגניזה ובמחזורי ספרד נמצא חיקוי של רהיט זה המיוחס לר' יוסף אבן אביתור ('אפודי שש'; ראו להלן, סעיף ב), ובמחזורי אשכנז מופיע הפיוט 'אילי שחק חצובי להבים' (גולדשמידט, יו"כ, עמ' 149), כנראה לר' משולם בר קלונימוס (ראו שם, ראש עמ' לו). מחרוזות אחרונות של פיוט נוסף מן הסוג הזה, אולי לר' בנימן בר שמואל, מועתקות בכתב יד ותיקן ebr. 487 (ראו הברמן, מעמד, עמ' יא; תודתי נתונה לאברהם לוי על ההפניה למאמר זה).

8 ואכן באופן אירופי לשבת ראש חודש המיוחס לר' בנימן בר זרח, 'לך אלים אלפי אלפים' (דודיון, ל 810), מביא הפייטן את שני התיאורים, גם 'אומרים קדוש' וגם 'אומרים ברוך', כדבריהם של

על כורחנו אין הכוונה ל'ברוך כבוד יי ממקומו', ואם כן מהי אותה אמירת 'ברוך'?⁹ לברור שאלה זו יוקדשו הדברים הבאים.

2 למשמעה של אמירת 'ברוך': רמזים בפיוטים

האם יש בפיוטים עצמם רמזים למהותה של אמירת 'ברוך'? אצל הקלירי אין אלא רמז דק בלבד. בצמד המחרוזות של האות מ"ם הוא אומר:

מְסֻכְכִּים מְעוֹפְפִים / בְּכַנְפֵיהֶם מְרוֹפְפִים   אֲמָרִים קְדוֹשׁ
מְנַצְחִים תָּמִיד / בְּכָל יוֹם תָּמִיד   אֲמָרִים בְּרוּךְ

התיאור של ישראל ה'מנצחים' [כלומר משוררים] תמיד' וההדגשה 'בכל יום תמיד'—מכוונים אותנו לאמירה קבועה בכל יום, המזכירה את לשון המעבר לפסוק 'שמע ישראל' בקדושת העמידה: 'המיחדים שמו ערב ובקר **בכל יום תמיד** ואו' [פעמים] באהבה, שמע ישראל' וגו'.¹⁰ אומנם אין עדות שזה היה הנוסח של הקלירי, אך לשונות 'בכל יום' ו'תמיד' מופיעים אצלו בכמה פיוטי קדושה כלשון מעבר ל'שמע ישראל',¹¹ ולכן נראה שמילים אלו

המלאכים, ורק אחרי שני טורים העוסקים במלאכים הוא עובר אל ישראל האומרים גם הם 'קדוש וברוך', ברפרי: 'לֵךְ קְהִלּוֹת בְּשִׁבְתוֹת וּבְחֻדְשֵׁי אֲמָרִים קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ'. בפיוט קלירי נוסף ליום כיפור בא ניגוד דומה: בסילוק מפואר הפותח 'כי מי ידע דיניך' (אליצור—רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ, עמ' 546–549) מופיע קטע המציין עד כמה דומים ישראל ביום הכיפורים למלאכים: 'מְלָאכִים עוֹמְדִים כָּל הַיּוֹם / וְעֹמְדֵי עוֹמְדִים רוֹב הַיּוֹם ... מְלָאכִים לֹבְשֵׁי לְבָנִים / וְעֹמְדֵי הַיּוֹם לֹבְשֵׁי לְבָנִים ... מְלָאכִים אֵין בְּמֹא אֲכִילָה וְשִׁתָּה / וְעֹמְדֵי הַיּוֹם בְּלֹא אֲכִילָה וְשִׁתָּה' ועוד שפע של השוואות (שם, טורים 143–158). הקטע מסתיים, על פי רוב מקורותיו, בטורים האלה: 'מְלָאכִים אֲמָרִים קְדוֹשׁ / וְעֹמְדֵי [בחלק מכתבי היד נוסף: היום] אֲמָרִים בְּרוּךְ וְקְדוֹשׁ'. שוב כנגד אמירת 'קדוש' מפי המלאכים, באה אמירת 'ברוך וקדוש' מפי ישראל. בשניים מכתבי היד אף הוחלף הסדר ונכתב 'אֲמָרִים קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ'. נוסח זה משבש את החרוזה, ואפשר היה לראותו כהשפעת הרהיט 'אמיצי שחקים'. אבל בכתב יד נוסף נאמר על ישראל רק: 'וְעֹמְדֵי אֲמָרִים בְּרוּךְ'. קשה אפוא לקבוע מה היה הנוסח המקורי. ייתכן שהקלירי ביקש ליצור את הניגוד בין 'אומרים קדוש' ל'אומרים ברוך', כמו ברהיט, ו'וקדוש' נוסף על ידי מעתיקים מאוחרים כדי לתקן את החרוזה, אך אפשר שהנוסח המקורי היה 'אומרים ברוך וקדוש', וגם הנוסח 'אומרים ברוך' נוצר בהשפעת הרהיט 'אמיצי שחקים'. בין כך ובין כך יש לפנינו דוגמה נוספת שבה דווקא ישראל 'אומרים ברוך' (ואולי גם 'קדוש') כנגד המלאכים האומרים רק 'קדוש'.

על פי גולדשמידט, סדר רב עמרם, עמ' עח. תיבת 'פעמים' אינה מופיעה שם, אך היא חוזרת בנוסחים רבים מאוד של המעבר ל'שמע ישראל' בקדושה, ומעתיקים השתמשו בה לעיתים קרובות לציון גשר הקבע לפסוק זה. ראו פליישר, שירת הקודש, עמ' 151.

ללשון 'בכל יום', ראו בקרובה הקלירית לנעילה 'זה אומר': 'מִיִּחְדִּיו בְּכָל יוֹם פְּעָמִים' (אליצור—רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ, עמ' 743; נדפס גם אצל אלבוגן, מחקרי קליר, עמ' 418). ללשון 'תמיד', ראו בפיוט 'אז מלפני בראשית אבות ובנים השית': 'תָּמִיד מְעִידִיו / כִּי אֵין בְּלַעְדִּיו' (אליצור—רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ, עמ' 433; גולדשמידט, יו"כ, עמ' 409); ובפיוט קדושה מקדושתא למנחה שהקיכלר שבה חתום בשמו של הקלירי: 'תָּמִיד מִיִּחְדִּים פְּעָמִים לְהַנְעִימוֹ' (אליצור—רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ, עמ' 712); ובפיוט קדושה נוסף ליום כיפור, המיוחס לקלירי: 'עוֹנִים תָּמִיד לִיִּחְדוֹ פְּעָמִים' (שם, עמ' 756, וגולדשמידט, יו"כ, עמ' 624; ובאחת המקבילות הנוסח הוא: 'עוֹנִים בְּכָל יוֹם לִיִּחְדוֹ פְּעָמִים').

הופיעו בנוסח הקבע שלו. יש כאן אפוא רמז דק ל'ברוך' ככינוי לקריאת שמע, אולם רמז זה אינו חד-משמעי, שכן לשון 'בכל יום תמיד' מופיע בהקשרים נוספים, כגון בברכה מעין שבע ('ונודה לשמו בכל יום תמיד').

הפיוט 'אילי שחק חצובי להבים', הכלול בקדושתא לשחרית של יום הכיפורים 'אימצת עשור לכיפור תמה' של ר' משולם בירבי קלונימוס, כתוב אף הוא על פי הדגם של 'אמיצי שחקים ממעלי'.¹² בפיוט זה נרמזת קריאת שמע באופן ברור יותר. באות קו"ף מביא הפייטן את הטורים האלה:¹³

קוֹרְאֵי בְּשִׁלוֹשׁ זֶר תְּפָאֲרָה   אֹמְרִים קְדוֹשׁ
קוֹרְאֵי פְּעָמִים חֲטִיבַת אֲמִירָה   אֹמְרִים בְּרוּךְ

מלבד לשון 'פעמים', המציין את קריאת שמע שחרית וערבית, ואף היה חלק קבוע בנוסח המעבר לפסוק 'שמע ישראל' בקדושה,¹⁴ בא כאן לשון 'קוראי', המתאים לקריאת שמע, והעיקר—הקריאה עצמה מכונה 'חטיבת אמירה', כינוי הרומז למדרש קדום הקשור בקריאת שמע:¹⁵

'את ה' האמרת היום' (דברים כו, יז), וכת' 'זה' האמי[רד] היום' (שם יח), אמר להן הקדוש ברוך הוא לישראל, אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, דכת' 'שמע ישראל ה' אלי ה' אחד' (דברים ו, ד), ואף אני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם, שנ' 'ומי כעמד ישראל גוי אחד בארץ' (דברי הימים א יז, כא).
(מדרש תנאים לדברים כו, יז [עמ' 261, 177])

לשון 'חטיבה' מופיע גם בתרגום אונקלוס לדברים כו, יז—יח: 'האמרת' ו'האמירד' מתורגמים 'חֲטִיבָתָּהּ', 'חֲטִיבָתָּהּ'. לשון 'חטיבת אמירה' שבפיוט רומז אפוא ל'האמרת' ולתרגומו 'חטבת',¹⁶ ומכוון גם לאמירה (דיבור) שבה עושים ישראל את הקב"ה 'חטיבה אחת בעולם', היא קריאת שמע.

לשון 'פעמים' מופיע בעוד פיוטי קדושה קליריים, אך כאן חשוב לנו בעיקר לשון 'תמיד'. הכינוי לישראל 'מִתְמַיֵּד פְּעָמִים' מופיע גם בעסתריוטא הקלירית למנחה של יום הכיפורים 'אתמיד קידושד' (אליצור—רנד, פיוטי הקלירי ליו"ב, עמ' 635) ובתשלוש שבעתת הטל הקלירית 'בדעתו אביעה חידות' (פרנקל, פסח, עמ' 241).
12 ראו לעיל, הערה 7. בפיוט זה בא רק טור אחד לפני כל רפרין, וארבעת הטורים של כל יחידה נחרזים באותו חרוז. עם זאת, הרפרינים 'אומרים קדוש', 'אומרים ברוך', 'קדוש וברוך' ו'ליושב תהילות' וכו' מופיעים בו באותו סדר כמו בפיוט הקלירי.
13 גולדשמידט, יו"ב, ראש עמ' 152.
14 ראו לעיל, הערות 10–11.
15 יסוד הדברים בתוספתא (ליברמן) סוטה ז, י (עמ' 194), אך שם אין קריאת שמע נזכרת במפורש. המדרש (כולל קריאת שמע) מופיע גם בבבלי ברכות ו ע"א; חגיגה ג ע"א.
16 על מנהגם של פייטנים קדומים להביא בסמיכות מילה ארמית בצד מקבילתה העברית, ראו אליצור, יסודות ארמיים, עמ' 340.

פיוט נוסף הכתוב על פי הדגם הקלירי של 'אמיצי שחקים ממעל' הוא 'אפודי שש', פיוט הנאמר בקהילות יוצאי ספרד עד היום, והוא מיוחס במחקר, על פי חלק ניכר ממקורותיו, לר' יוסף אבן אביתור, אם כי יש כתבי יד המייחסים אותו לר' יהודה הלוי.¹⁷ בכל מקורותיו הוא שרד רק עד האות למ"ד. אביא אותו כאן על פי כתב יד קיימברידג' T-S H 5.138:

אָפּוּדִי שֵׁשׁ / לְאֵל שׁוֹנֵן [א] שֵׁשׁ	אומרים קדוש
אָצִילִי אֶרֶץ / לְבוֹרָא קַצְ[צ]וֹת הָאֶרֶץ	אומרים ברוך
בְּהוֹקִים בָּאֵשׁ / לְיוֹצֵרֵם מֵאֵשׁ	אומרים קדוש
בְּחוֹנִים בָּאֵשׁ וּבַמֵּים / מִיַּחֲדִים פְּעָמִים	אומרים קדוש וברוך
לְיוֹשֵׁב <תְּהִלּוֹת לְרוֹכֵב עֲרֵבוֹת קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ>	5

גִּלְגְּלִי טְהֵרָה / מִהֲלָלִים בְּקוֹל זִמְרָה	אומרים קדוש
גָּאוּלִּים בְּלִי כֶסֶף / בְּיַחֲוֹד וּבְכוֹסֶף	אומרים ברוך
דְּהוּרִים בְּרָגַע / וְשָׁבִים בְּפָגַע	אומרים קדוש
דוֹרְשֵׁי דָתוֹ / מְעִידִים כִּי אֵין [ז] וּלְתוֹ	אומרים קדוש וברוך
לְיוֹשֵׁב <תְּהִלּוֹת לְרוֹכֵב עֲרֵבוֹת קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ>	10

הַמִּזֵּן אֶרְאֵלִים / לֵנָּה [א] דֶּר בָּאֵלִים	אומרים קדוש
הוֹדֵד מְשֻׁנָּגִים / בְּנֵי הָאֵיתָנִים	אומרים ברוך
וּלְשִׁמְךָ מְפָאָרִים / חֲדָשִׁים לְבָקָרִים	אומרים קדוש
וּכּוֹרְעִים וּבּוֹרְכִים / כָּל יִשְׂרָאֵל בְּנֵי מַלְכִים	אומרים קדוש וברוך
לְיוֹשֵׁב <תְּהִלּוֹת לְרוֹכֵב עֲרֵבוֹת קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ>	15

זִיּוֹם כְּעֵין קָלָל / פְּנֵי מֶלֶךְ מְהוֹלָל	אומרים קדוש
זֶרַע נִבְרָים / לְאֲדִיר אֲדִירִים	אומרים ברוך
חֲצוּבֵי גִחְלִים / חֲיִילִים חֲיִילִים	אומרים קדוש
חֲפוּשִׁים מִכָּבֶל / קְרוּאִים נִחְלַת חָבֶל	אומרים קדוש וברוך
לְיוֹשֵׁב <תְּהִלּוֹת לְרוֹכֵב עֲרֵבוֹת קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ>	20

טְבוּלִים בְּנִהָר / דְּמוּתָם כְּזוֹהָר	אומרים קדוש
טְבוּעֵי בְּבוֹר בְּרִית / פְּלִטַת הַשְּׂאִירִית	אומרים ברוך
יְקָרִים מְעוֹפְפִים / בְּהוֹד וְהֶגָא מְצַפְצָפִים	אומרים קדוש
יַחֲדָה מְאֻמּוֹת / בְּחוּרָה מְעֻלְמוֹת	אומרים קדוש וברוך
לְיוֹשֵׁב <תְּהִלּוֹת לְרוֹכֵב עֲרֵבוֹת קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ>	25

17 ראו צונץ, מנהגי תפילה, עמ' 108; דוידזון, א, 7109, ושם גם פירוט של הדפסות קודמות של הפיוט (רובן בהקשרים לא מדעיים). בגניזה שרד הפיוט בכתב יד קיימברידג' T-S H 5.138 (המייחס אותו לריה"ל, אולי בהשפעת הסילוק של ריה"ל הבא שם אחריו), ותחילתו מועתקת גם שם, T-S NS 238.6 (שם הוא מיוחס לאבן אביתור). להנגדה בין המלאכים לבין ישראל בפיוטים של ר' יוסף אבן אביתור, ראו אצל גרנט, אזכרה מזמור, עמ' 369–371, ועיינו עוד להלן, בנספח.

כְּבִירֵי רוּמָה / לְיוֹשֵׁב שְׁמִימָה
 כּוֹלְלֵי תְהִלּוֹת / לְנוֹרָא עֲלִילוֹת
 לְנוֹרָא עֲלִיָּהֶם / מְעַרְצִים בְּמַעֲנֵיהֶם
 לְהוֹקִים בְּגִשֶׁת / מְקַדִּישִׁים בְּאַרְשֶׁת
 לְיוֹשֵׁב תְהִלּוֹת לְרוֹכֵב עֲרָבוֹת קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ
 אֱמֹרִים קְדוֹשׁ
 אֱמֹרִים בְּרוּךְ
 אֱמֹרִים קְדוֹשׁ
 אֱמֹרִים קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ

30

ביאור הפיוט: 1 אפודי שש: לובשי בגדי לבן, כינוי למלאכים על פי דניאל יב, ו-ז. 2 לאל שונא [א] שש: להקב"ה, שנאמר בו 'שש הנה שנא ה' (משלי ו, טז). ובכתב היד 'שונה', ותוקן על פי כתב יד T-S NS 238.6 וראו סרע"ג, חלק ב, עמ' 43. 2 אצילי ארץ: חשובי הארץ (ראו שמות כד, יא), כינוי לישראל. 3 לבורא ק[צ]ות הארץ: להקב"ה, על פי ישעיהו מ, כח. ולקשר בין 'אצילי' לקצות הארץ' השוו גם שם, מא, ט, אך כאן לשון 'אצילי' שונה. ובמקום 'קצות' בכתב היד 'קשות', ותוקן על פי כתב יד קיימברידג' שנזכר בביאור לטור וסרע"ג. 3 בהוקים באש: המלאכים. ליוצרים מאש: להקב"ה שיצר את המלאכים מאש, על פי תהילים קד, ד, וראו גם להלן, בביאור לטור 21. 4 בחונים באש ובמים: ישראל הסובלים בצרות הגלות המשולות לאש ולמים, על פי תהילים סו, יב. מיחדים פעמים: מייחדים את שם ה' בקריאת שמע ערבית ושחרית. 6 גלגלי טהרה: האופנים הטהורים. 7 גאולים בלי כסף: ישראל, על פי ישעיהו נב, ג. 8 דהורים ברגע: טסים בדהרה ועוברים ברגע אחד את כל העולם; ראו שפר, סינופסיס, עמ' 287, סעיף 875, המתאר מלאך שהולך 'כרגע אחד מסוף העולם ועד סופו'. ואולי צ"ל 'דוהרים ברגע', כנוסח סרע"ג. 9 ושבבים ברגע: ושבבים במהירות, ברגע שהגיעו (פגעו, פגשו) למקום שאליו נשלחו וביצעו את שליחותם. 9 דורשי דתו: ישראל. קדוש וברוך: בכתב היד בטעות: ברוך וקדוש, והמעתיק סימן בנקודות מעל המילים את הסדר הנכון. 11 לנ[א]דר באלים: להקב"ה, על פי שמות טו, יא; ובכתב היד 'לנהדר', ותוקן על פי סרע"ג ובהתאם לפסוק. 12 בני האיתנים: ישראל שהם בני האבות המכונים 'איתנים' (השוו ירושלמי ר"ה א, ב, דף נו ע"ב [מהדורת האקדמיה, עמ' 664]): "בירח האיתנים" [מלכים א, ח, ב], שבו נולדו אבות. 13 חדשים לבקרים: המלאכים המתחדשים מדי בוקר; השוו בבלי חגיגה יד ע"א: 'כל יומא ויומא נבראין מלאכי השרת מנהר דינור ואמרי שירה ובטלי, שנאמר "חדשים לבקרים רבה אמונתך" [איכה ג, כג]'. 14 כל ישראל בני מלכים: לשון המשנה, שבת יד, ד; וייתכן ש'כל' מיותר (והוא חסר בסרע"ג). 16 זיום: מראה המלאכים. כעין קלל: על פי יחזקאל א, ז. מלך מהולל: הקב"ה, כלשון חתימת ברכת השיר. 17 נברים: ברים וזכים, ישראל. 18 חצובי גחלים: המלאכים העשויים מאש. חיילים חילים: גדודים גדודים. 19 חפזים מכבל: ישראל שיצאו לחופש ממצרים. קרואים נחלת חבל: ישראל, על שום דברים לב, ט: 'עקב חבל נחלתו'. 21 טבולים בנהר: המלאכים הטובלים בנהר דינור (ראו במובא לטור 13). 22 טבועי בבור ברית: ישראל שבגלותם הם כטובעים בבור, משום אלות הברית, הם דברי התוכחה שקיבלו עליהם (השוו דברים כח, סט; כט, כ). פלטת השארית: סמיכות הפוכה, במקום 'שארית הפלטה' (דברי הימים א, ד, מג). 23 יקרים: המלאכים. והגא: לשון דיבור והגייה, ובסרע"ג: 'והגה', ועניינו דומה. מצפצפים: משוררים. 24 יחידה מאומות: כנסת ישראל, שהיא 'אומה יחידה' (בבלי סוכה נה ע"ב). בחורה מעלמות: זו שנבחרה מכל אומות העולם, על פי שיר השירים ו, ח-ט: 'ששים המה מלכות ושמינים פילגשים ועלמות אין מספר, אחת היא יונתי תמתי'; וראו את מדרשו על אומות העולם כנגד ישראל בשיר השירים רבה לפסוקים אלה. 26 כבירי רומה: המלאכים העצומים שבשמיים ('רומה', כמו 'רום'). 27 כוללי תהילות: ישראל המעטרים את הקב"ה בתהילותיהם. לנורא עלילות: להקב"ה, על פי תהילים סו, ה. 28 לנורא עליהם מעריצים: השוו לכותרת 'ובכן לנורא עליהם באימה (או: ביראה) יערצו' הבאה בראשי רהיטים ליום הכיפורים (גולדשמידט, יו"כ, עמ' 374, בראש הרהיט 'אשר אימתך באראלי אומן' שנזכר קודם [ראו בהערה 2 וסמוך לה]; בקטעי גניזה אחדים היא מופיעה גם בראש החיקוי הקלירי שלו 'אל שת מאז מעונו מקום אלפי שנאן' [אליצור-רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ, עמ' 363]; ובכתב יד בודפשט, קויפמן 54 היא פותחת את הרהיט 'אמיצי שחקים ממעל' ששימש דגם לפיוט שלפנינו). במעניהם: בדבריהם, בשירתם. 29 להוקים בגשת: ישראל הנקהלים בגשתם לתפילה. בארשת: בדבריהם, בתפילתם.

תיאור עם ישראל ה'מִיחֲדִים פְּעָמִים' (שורה 4), וההדגשה שהם 'אֱמֹרִים בְּרוּךְ' ב'יחוד' (שורה 7), מרמזים שוב על קריאת שמע.

3 'ברוך': כינוי לקריאת שמע

כל הרמזים לקריאת שמע שעלו מן הפיוטים הללו אינם חד־משמעיים, שכן הם באים בין כינויים רבים לישראל, ואפשר לכאורה לתאר את ישראל כמייחדי ה' וכקוראי שמע גם בלי לקבוע שאמירת 'ברוך' שבפיוטים אכן מכוונת לקריאת שמע. כדי לקבוע שאכן זו הכוונה, יש להראות קודם כול שלשון 'ברוך' עשוי להיות כינוי לקריאת שמע, ולאחר מכן להבין מדוע דווקא קריאת שמע נבחרה לעמוד כנגד הקדושה הנאמרת מפי המלאכים. הכינוי 'ברוך' לקריאת שמע אכן מפורש בקדושתא של יניי לסדר 'שמע ישראל' (דברים ו, ד). יניי—בדיוק כמו הפייטנים שראינו עד כה—מציב שם את המלאכים האומרים 'קדוש' כנגד ישראל האומרים 'ברוך', ומספר: 18

הַמוֹנִים לֹא יֹאמְרוּ 'קָדוֹשׁ' בְּמַעֲלָה // עַד אֲמוֹנִים יֹאמְרוּ 'בָּרוּךְ' בְּמַטָּה

יניי קובע אפוא ש'המונים', הם המוני המלאכים, אינם אומרים 'קדוש' בשמיים ('במעלה'), עד אשר 'אמונים', הם ישראל, אומרים 'ברוך' בארץ ('במטה'). ההקשר—בקדושתא ל'שמע ישראל'—מחייב להבין 'ברוך' ככינוי לקריאת שמע, וכך מעידים גם המקורות המדרשיים העומדים בבסיס הדברים, כגון:

ומנין שאין מלאכי השרת מזכירים שמו של הקדוש ברוך הוא מלמעלה עד שיזכירו ישראל מלמטה, שנאמר 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד', ואומר 'ברן יחד כוכבי בוקר' (איוב לח, ז), והדר 'זיריעו כל בני אלהים' (שם). 'כוכבי בוקר', אלו ישראל שמשולים בכוכבים ... 'זיריעו כל בני אלהים', אלו מלאכי השרת (ספרי דברים שו [עמ' 343]). 19

שבח ה' מפי ישראל הוא אפוא קריאת שמע, ואין ספק שלכך התכוון יניי בלשון 'ברוך'. העמדת המלאכים האומרים 'קדוש' [קדוש קדוש] מול ישראל הקוראים שמע ברהיטים שלפני הקדושה אינה מפתיעה: הקדושה עצמה, בנוסח הקדום של בני ארץ ישראל, נבנתה על אותו רעיון. כפי שהראה עזרא פליישר, קטעי המעבר מפסוק לפסוק בנוסח הקדושה של בני ארץ ישראל נפתחו במילים 'וחיות' (בקטע המעביר ל'ברוך כבוד ה' ממקומו'), 'ועמד' (בקטע המעביר ל'שמע ישראל'), 'ואתה' (בקטע המעביר לפסוק 'אני ה' אלהיכם'),

18 רבינוביץ, יניי, כרך ב, עמ' 144.

19 השוו גם אדר"ן, נוסח ב, סוף פרק מד (דף סב ע"ב); בבלי חולין צא ע"ב (ושם נוספו עוד מעלות לישראל: 'ישראל אומרים שירה בכל שעה, ומלאכי השרת אין אומרים שירה אלא פעם אחת ביום, ואמרי לה—פעם אחת בשבת, ואמרי לה—פעם אחת בחודש, ואמרי לה—פעם אחת בשנה, ואמרי לה—פעם אחת בשבוע [=בשמיטה], ואמרי לה—פעם אחת ביובל, ואמרי לה—פעם אחת בעולם; וישראל מזכירין את השם אחר שתי תיבות, שנאמר "שמע ישראל ה'" וגו', ומלאכי השרת אין מזכירין את השם אלא לאחר ג' תיבות, כדכתיב "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות"; ובהמשך מופיעה גם המקבילה לספרי: 'ואין מלאכי השרת אומרים שירה למעלה עד שיאמרו ישראל למטה, שנאמר "ברן יחד כוכבי בוקר", והדר "זיריעו כל בני אלהים"; ותנחומא, קדושים, ו.

ולעיתים נוסף קטע שפתח 'ואנחנו'. מילות הפתיחה האלה שוחזרו מתוך פיוטים הנפתחים בדרך זו.²⁰ באמצעות המילים הללו ניסה פליישר לשחזר את המהלך התוכני של הקדושה הקדומה, והציע שהפסוקים 'קדוש קדוש קדוש' ו'ברוך כבוד ה' ממקומו' מעמידים את שירת המלאכים (השרפים והחיות), וכנגדם מוצגים ישראל—בקטע מעבר שלשונו מעין 'ועמד בכל יום מייחדים שמך פעמיים'—ואומרים 'שמע ישראל'.²¹ פליישר אף הצביע על קטע מדרשי המביא תיאור דומה, כנראה בעקבות הקדושה.²² לא ייפלא אפוא שברהיטים מסוג 'אמיצי שחקים ממעל' ודומיהם, המכניס את הציבור לאמירת הקדושה, מוצגים המלאכים המקדישים את הקב"ה כנגד ישראל הקוראים שמע.

ועדיין לא ברור מדוע בחרו הפייטנים לציין את קריאת שמע דווקא בלשון 'ברוך'. נראה שאין בכך רמז לברכות קריאת שמע, ראשית כול משום שהמדרשים והקדושה מציגים את הפסוק 'שמע ישראל' דווקא, ושנית משום שלברכות קריאת שמע אין לכאורה שום יתרון על פני ברכות אחרות, כברכות העמידה. אני מבקשת להציע שבלשון 'ברוך' ביקשו הפייטנים לרמוז למשפט 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד', משפט שכבר בתקופות קדומות מאוד צורף לקריאת שמע ונחשב חלק ממנה,²³ וביתר דיוק—אלו המילים היחידות בקריאת שמע (ללא ברכותיה) שישראל מוסיפים על הכתובים, והן אינן בגדר 'קריאה' ו'שינון' של פרשות מהתורה אלא שבח ה' האמור מפי ישראל. אם נחזור לפיוטו של ינאי ונבדוק את המחרוזת השלמה שמתוכה צוטטו קודם שני טורים, נגלה שהוא אכן חשב על 'ברוך שם כבוד מלכותו' כשכינה את קריאת שמע 'ברוך'. וזה לשונו:²⁴

הַמוֹנִים לֹא יֹאמְרוּ 'קְדוֹשׁ' בְּמַעֲלָה // עַד אֲמוֹנִים יֹאמְרוּ 'בָּרוּךְ' בְּמַטָּה
וַעֲתָ עֹמְדִים וְלַחֲיִשָּׁה בְּפִיָּהּ בְּמַטָּה // בְּעֹמְדִים תִּרְפָּנָה כְּנִפְיָהּ בְּמַעֲלָה

בתיאור ה'לחישת' ובציטוט הפסוק 'בעמדם תרפינה כנפיהן' (יחזקאל א, כד–כה) נרמזים בבירור מדרשים על 'ברוך שם כבוד מלכותו'. עניין הלחישת מופיע, דרך משל, במדרש הזה:²⁵

- 20 ראו פליישר, לנוסח הקדושה. עמד על כך בקצרה גם שי"ר, תולדות הקליר, עמ' 248.
- 21 פליישר, קדושת העמידה, עמ' 138–143. הפסוק 'אני ה' אלהיכם' הוא תשובתו של הקב"ה, אחרי נוסח המעבר 'ואתה תשמיענו שנית לעיני כל ח' או נוסח דומה.
- 22 שם, עמ' 142. הכוונה לפסקה מתוך פרקי דרבי אליעזר ד: 'שנים שרפים עומדים ... זה עונה וזה קורא, ואומרים "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו". והחיות עומדות אצל כבודו ואינן יודעות מקום כבודו, עונות ואומרות, בכל מקום שכבודו שם, "ברוך כבוד ה' ממקומו". וישראל גוי אחד בארץ שהם מיחדים שמו תמיד בכל יום, עונים ואומרים "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד". והוא משיב לעמו ישראל "אני ה' אלהיכם" המציל אתכם מכל צרות'.
- 23 ראו אלבוגן, התפילה בישראל, עמ' 17, 19, ובמחקרים המוזכרים שם, עמ' 386, הערה 19.
- 24 ראו לעיל, הערה 18. גם הציטוטים הבאים מפיוטו של ינאי לקוחים מאותו עמוד. יש לציין שגם צבי מאיר רבינוביץ, בפירושו לפיוטי ינאי, הדגיש שב'ברוך' בפי ישראל כאן הכוונה ל'ברוך שם כבוד מלכותו'.
- 25 לכיוון אחר של אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו' בלחישת, ראו בר"ר צו (שיטה חדשה, עמ' 1201–1202): 'התחיל (יעקב) א' לבניו, בבקשה מכם היו מכבדין להק' כדרך שכיבדוהו אבותיי ... אמ' לו, יודעין אנו מה בלבך "שמע ישראל, יי אלהינו יי אחד". כיון ששמע יעקב כן ... התחיל א' בלחישת, "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".'

ולמה ישראל אומרי' אותו בלחישא, אלא כשעלה משה למרום גנב אותו מן המלאכים ולימדה לישראל ... אמ' משה לישראל, כל המצוות שנתתי לכם ממה שקבלתי מן התורה, אבל השם הזה ממה ששמעתי ממלאכי השרת שבו הם משבחי' להקב"ה ונטלתי אותו מהם, לכך תהיו אומרי' אותו בלחישא, ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד (דברים רבה [ליברמן], ואתחנן, עמ' 68–69).²⁶

מדרש זה זורע אור חדש גם על עצם הרמז ל'ברוך שם כבוד מלכותו' של ישראל: מתברר שבמקורו גם המשפט הזה היה שייך למלאכים, וישראל 'גנבוהו' מהם ושילבוהו בקריאת שמע.²⁷ אמירת 'ברוך [שם כבוד מלכותו]' מפי ישראל מצרפת אותם אפוא לשירת המלאכים.²⁸ מהמשך המדרש אפשר ללמוד גם מדוע מודגשת אמירת 'ברוך' מפי ישראל דווקא ברהיטים ליום הכיפורים: זהו היום היחיד שבו הם אומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו' בקול רם, וכלשון המדרש (דברים רבה, שם):

למה הן אומרי' אותו ביום הכפורי' בפרהסיא, אלא שהם כמלאכי', לובשי' לבנים ולא אוכלי' ולא שותין ואין בהם לא חטא ולא עון, שהקב"ה סולח להם כל עונותיהם.²⁹

הפסוק 'בעמדם תרפינה כנפיהן' המשובץ אצל ינאי מופיע במדרש אחר המתאר את היחס בין המלאכים לישראל, וגם הוא מתייחס לאמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד':

²⁶ יש לשים לב שבקטע הקודם שם מתוארים המלאכים האומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו' כתגובה לקריאת שמע מפי ישראל. קטע זה ממחיש את 'ברוך שם כבוד מלכותו' כשירתם המקורית של המלאכים ועומד כרקע למעשה ה'גניבה' של משה.

²⁷ בתקופות קדומות—ובעיקר במקדש—אמרו 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' לא רק בקריאת שמע, אלא גם כמענה לחתימת ברכות (במקום 'אמן') או כתגובה על שמיעת השם המפורש מפי הכהן הגדול. ראו משנה יומא ג, ח ועוד; תוספתא (ליברמן), תענית א, יב–יג (עמ' 327) ועוד; וירושלמי תענית ב, י, דף סה ע"ד (מהדורת האקדמיה, עמ' 716, שורות 31–32): 'תני, לא היו עונין אמן בבית המקדש, ומה היו אומרי', ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.

²⁸ בספרות ההיכלות אכן מצוינת כמה וכמה פעמים אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' מפי המלאכים. ראוי לציון מקרה אחד שבו מעורבת אמירה זו באמירת 'ברוך כבוד ה' ממקומו': 'והאופנים וחיות הקודש ואופני הדר ושרפי להבה וגלגלי המרכבה ואומרי' בקול גדול בקול רעש גדול אדיר וחזק וגו' בקול רעש גדול אומרי' ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד ממקום בית שכינתו' (שפר, סינופסיס, עמ' 209, סעיף 553). לשונות מוכרים מקטעי המעבר ל'ברוך כבוד ה' ממקומו' שבקדושת העמידה והיוצר מובאים כאן בהרחבות, ובסיום 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' מלווה במילים 'ממקום בית שכינתו' המזכירים את 'ממקומו'.

²⁹ בהקשר זה מתברר גם עניין החלפת הרפרין 'אומרים ברוך' ב'קדוש וברוך' בכל צמד מחרוזות שני ברהיט 'אמיצי שחקים ממעל' ובחיקויו. בני ארץ ישראל, כידוע, לא אמרו קדושה בכל יום: קדושת העמידה נאמרה אצלם רק בשבתות ובחגים (בצד מקצת ימי חול מצוינים, כגון ראשי חודשים), וגם בהם—רק בתפילת שחרית (בראש השנה גם במוסף). רק ביום הכיפורים אמרו קדושה בכל ארבע תפילות היום: שחרית, מוסף, מנחה ונעילה (ראו פליישר, לתפוצת הקדושה). הפייטן—העומד בתפילת יום הכיפורים—ביקש אפוא לציין שביום הזה גם ישראל אומרים פעם אחר פעם 'קדוש', לצד אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו' בקול רם.

ומהו 'בעמדם', בא עם דם, בשעה שישראל א' שמע ישראל שותקין, ואחר כך 'בעמדם' תרפינה כנפיהם'. ומה הם א', 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' (בראשית רבה [תיאודור-אלבק], סה, כא [עמ' 739]).

הפסוק 'בעמדם' תרפינה כנפיהן מאשש אפוא את האמור במשפט הראשון במחרוזת של יניי, שהמלאכים אינם רשאים לומר 'קדוש' עד שישראל יאמרו 'ברוך'; הלימוד הוא מדרשת נוטריקון של המילה 'בעמדם'—'בא עם דם', כלומר: עד שבא עם ישראל לקרוא שמע המלאכים דוממים ואינם רשאים לפתוח בשירתם.³⁰ אבל אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו' נשמעת כאן מפי המלאכים,³¹ ואילו יניי שם אותה בפי ישראל.

העובדה שיניי מכוון ב'אמרו ברוך' לאמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו' מוכחת מהמשך השיר. במחרוזת הבאה הוא קורא לישראל: 'זמרו לי חסידיו ... חילף כי לכם גילה סודיו', ונראה שהכוונה היא לגילוי סוד אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו', אמירה ש'נגנבה' כביכול מן המלאכים. בהמשך באים רמזים מפורשים עוד יותר ללשון 'ברוך שם כבוד מלכותו': 'כבוד מישלו תנו לו / וברוך פשמו פנו לו ... מלכותו כי הכל עבדיו ... עבור כי כל מכבדיו יכבד / ומכבודו בו יתכבד'. אך אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו' מפויטת בתוך הרצף של קריאת שמע: מרמזים אלה עובר יניי להמשך הקריאה, ועובר לדרוש את הפסוק 'ואהבת את ה' אלהיך' (דברים ו, ה) הנאמר מיד אחרי 'ברוך שם כבוד מלכותו'.³²

הבחנה דומה בין 'קדוש' ל'ברוך' עולה, אם כי באופן ישיר פחות, גם מסילוק קלירי למנחה של יום הכיפורים הפותח 'ובבוא אהרן',³³ בנוסחו שבכתב יד קיימברידג' T-S H 6.76 והמשכו הישיר בכתב יד בודפשט, קויפמן 176. הפייטן מתאר שם את הקב"ה: 'אלהיכם הוא שמו / קדוש בפרומו / ברוך בפרומו', ומבחין בין מלאכי המרום האומרים 'קדוש' לבין שבחו של הקב"ה העולה מ'הדומו', הוא הארץ (על פי ישעיהו סו, א: 'והארץ הדם רגלי'), בלשון 'ברוך'; ובהמשך הקטע הוא מסביר את כוונתו בלשון 'ברוך', בהעמידו שוב את הניגוד בין המלאכים לישראל:

וגם דרי מעלה ירוצו לרוממו
ויושבי מטה יפצחו ברוך כבוד שמו

הפייטן לא פירט איך משבחים את הקב"ה 'דרי מעלה', המלאכים, אך בפי 'יושבי מטה', הם ישראל, שם הפייטן את המילים 'ברוך כבוד שמו', הרומזות בבירור ל'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.

30 בהמשך הקטע בבראשית רבה נדרשים לעניין זה גם הפסוקים שהופיעו בספרי דברים שו.
31 יש לציין (על פי חילופי הנוסח בבראשית רבה [תיאודור-אלבק], שם) שבאחד המקורות נכתב שהמלאכים אומרים 'ברוך כבוד ה' ממקומו', ואחרים מביאים הלחמות שונות של 'ברוך כבוד ה' ממקומו' עם 'ברוך שם כבוד מלכותו' וגו'. נוסחים אלה מביעים כנראה את חוסר הנחת של המעתיקים מציון 'ברוך שם כבוד מלכותו' כשירת המלאכים.

32 ראו רבינוביץ, יניי, כרך ב, עמ' 145.
33 במקור זה (שהוא המשך ישיר של כתב יד קיימברידג' T-S H 15.66) חותם הסילוק את הקדושתא הקלירית 'אעטפה חין', ראו אליצור-רנד, פיוטי הקלירי ליו"ב, עמ' 642. במחזורי איטליה מופיע הסילוק 'ובבוא אהרן' בקדושתא הקלירית 'אודך בקול ערב' ונוסחו שם רחב יותר, אך כנראה משני. ראו בפירוט שם, עמ' 88-90. הטורים המצוטטים בפנים מובאים מהקטע שבכתב יד קויפמן.

מפיוטו של ינאי, המעמיד את 'קדוש' שבפי המלאכים כנגד 'ברוך' שבפי ישראל בהקשר של קריאת שמע, וכן מהסילוק הקלירי המציין את לשון 'ברוך כבוד שמו', אפשר ללמוד אפוא גם על הרהיטים ליום הכיפורים שבהם כנגד המלאכים ה'אומרים קדוש' עומדים ישראל ו'אומרים ברוך', כלומר קוראים קריאת שמע ומכריזים 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.

4 אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו' כחלק מקריאת שמע בתוספתא ובפיוטים

אמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' אכן נתפסה כחלק אינטגרלי של קריאת שמע כבר בתקופות קדומות יחסית. האפשרות שהביקורת על אנשי יריחו שהיו 'כורכין את שמע' הייתה על שהם לא אמרו 'ברוך שם כבוד מלכותו' נזכרת בתוספתא,³⁴ ומכאן שבתקופת התנאים כבר היה ברור שהמנהג הרגיל הוא להוסיף אמירה זו לקריאת שמע. ל'ברוך שם כבוד מלכותו' ניתן הדין המחמיר של הפסוק 'שמע ישראל', והוא נתפס כחלק מקבלת עול מלכות שמיים, כעולה מן המקור הזה:

אסור לקבל עליו מלכות שמים כשהוא מהלך, אלא יעמוד במקום אחד ויכוין לבו לשמים באימה וביראה ברתת ובזיעה ביחוד השם, ויקרא 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד' כל אחד ואחד בכוונת הלב, ואח"כ 'בשכמלוי' [=ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד], וכשמתחיל 'ואהבת'—רצה מהלך, רצה עומד, רצה יושב' (תנחומא לך לך, א).

חכמים אף ספרו את מניין מילותיה של קריאת שמע ומצאו במספרן משמעות, וכללו במניין את 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד':

אמר ר' מני לא תהא קריית שמע קלה בעיניך, מפני שיש בה רמ"ח תיבות, כנגד אברים שבאדם, ומהם ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד, אמר הקב"ה אם שמרתם שלי לקרותה כתיקנה, אף אני אשמור את שלכם (תנ"ב קדושים ו [דף לז–לח]).

גם בפיוטים אפשר למצוא את 'ברוך שם כבוד מלכותו' כחלק מרצף פסוקי קריאת שמע. כך, דרך משל, בעסתריוטא³⁵ החתומה 'אלעזר', כנראה פרי עטו של ר' אלעזר בירבי קליר, למנחה של יום הכיפורים, מתפייטים בסופי המחרוזות הפסוקים הראשונים של קריאת שמע, כשהם מפורקים למילים בודדות או לצירופים קצרים. והנה, בין הפסוק 'שמע ישראל' לבין 'ואהבת את ה' אלהיך' הביא הפייטן גם את 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד':³⁶

34 תוספתא (ליברמן), פסחים ג, יט (עמ' 157), בהסבר למשנה פסחים ד, ח.
 35 עסתריוטא היא פיוט המופיע בקדושתאות לימים הנוראים, אחרי הקיקלר (הוא פיוט ה). הוא בנוי ממחרוזות דו־טוריות, ומחרוזת קצרה, לרוב רפרינית, הנחתמת ב'קדוש' מופיעה אחרי כל אחת מהן. ראו פליישר, קיקלר ועסתריוטא; הנ"ל, שירת הקודש, עמ' 166–167.
 36 לפיוט השלם ולביאורו, ראו אליצור–רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ, עמ' 714–717. המחרוזות שלפנינו הן על פי כתב יד אוקספורד, בודליאנה (Heb. c. 20 (2736/A) דף 2. כאן מובאות רק תשע המחרוזות הראשיות של הפיוט. אחרי כל אחת מהן מופיעה במקור מחרוזת הקדוש הרפרינית (החתומה)

אֲמִירַת נ[ע]שָׁה וְנִשְׁמָע / בְּמִנְחָה אֲזַעֵק בְּקִרְאֵי שְׁמַע
 גְּעִייתִי יִקְשִׁיב וְיַעֲנֵנִי אֵל / דּוֹרְשֵׁי הַיּוֹם שְׁמַע יִשְׂרָאֵל
 הַיּוֹם יוֹדַע בְּקוֹשֵׁט דִּינִי / וּבִנְאָקִי פְעָמִים יִי
 זְכוֹרֹן מִנְחַת עֶרֶב בְּהִגִּיהֵנוּ / חֲסִין יְהִי יִי אֱלֹהֵינוּ
 טִיבוֹס פְּעַם שְׁנִייה לְהִתְיַחַד / יִיחֻד מְהוּדָר בְּלִשׁוֹן יִי אֶחָד
 כְּלוּלִים בְּעִשׂוֹתָם רְעוּתוֹ / לְנִצָּחַ בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מַלְכוּתוֹ
 מוֹשֵׁל בְּעוֹלָמוֹ לְהַרְעִיד / נוֹרָא שֵׁם קָדְשׁוֹ לְעוֹלָם וָעֶד
 שִׁים עֵינֶיךָ וְאַזֵּן אָזְנֶיךָ / עֲנֵן וְאַהֲבַתְּ אֶת יִי אֱלֹהֶיךָ
 פִּירוֹשׁ יִפְרֹשׁ כָּל מַעֲבָדֶיךָ / צִדְקָהוּ בְּכָל לִבְבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מֵאָהֶךָ

גם בפיוט זה מופיע אפוא 'ברוך שם כבוד מלכותו' כחלק מרצף פסוקי קריאת שמע.³⁷

5 סיכום

המאמר נפתח בשאלת משמעו של לשון 'אומרים ברוך' המוסב בכמה מרהיטי יום הכיפורים על עם ישראל, כניגוד למלאכים ה'אומרים קדוש'. בהמשך הובאו עוד מקבילות לאמירת 'ברוך' מפי ישראל, והתברר שהכוונה בהן לקריאת שמע, ובעיקר לאמירת 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד' בתוכה. התברר שהניגוד בין המלאכים האומרים 'קדוש קדוש קדוש' לבין ישראל הקוראים קריאת שמע מופיע במדרשים רבים ואף עומד במרכז של קדושת העמידה בנוסחה הארץ ישראל הקדום. הרהיטים הללו, ובראשם 'אמיצי שחקים' של ר' אלעזר בירבי קליר, מהווים אפוא הכנה לאמירת הקדושה, אגב הדגשת יתרונו של ישראל שביום הכיפורים לא רק אומרים 'ברוך שם כבוד מלכותו' בקול רם, אלא מצרפים ל'ברוך' גם את 'קדוש', בקדושת העמידה הנאמרת בכל אחת מתפילות היום.

6 נספח: 'קדוש' כנגד 'ברוך' בפיוטים נוספים

הניגוד בין עם ישראל האומרים 'קדוש' לבין המלאכים האומרים 'ברוך' אינו מצטמצם רק לרהיטים המחקים את 'אמיצי שחקים ממעל'. הוא מופיע גם ברהיט מטיפוס אחר, שוב של יוסף אבן אביתור, המפייט את המילים 'וצבא השמים' (נחמ' ט, ו) ומועתק בין עוד רהיטים של פייטן זה בכתב יד קיימברידג' T-S NS 274.4c³⁸. רהיט זה בנוי על צמדים של טורים:

- אלעזר): 'אֵל לְהִנִּים מְנִי יְגוֹן וְאַנְחָה / עֶרֶךְ זְכוֹר רִיצוּי מִנְחָה—קְדוֹשׁ'. לשם החיסכון, כל מחרוזת נדפסת כאן בשורה אחת. סוגריים מזווים מציינים קיצור בכתב היד. אותיות שקריאתן מסופקת הודפסו כאותיות חלולות.
- 37 העמדת עניין קריאת שמע בפיוט זה מתמיהה, משום ייעודו לתפילת מנחה, ייעוד המפורש בראשו ובמחרוזת הקדוש שהובאה בהערה הקודמת. גם אם בכל יום הייתה תפילת מנחה סמוכה לקריאת שמע של ערבית, הרי שביום הכיפורים חצצה תפילת נעילה בינה לבין תפילת ערבית. אין בידי פתרון לתמיהה זו.
- 38 לפני הפיוט הנדפס כאן מופיע בכתב היד עוד רהיט שראשו חסר, המתאר את המלאכים וישראל

בראשון מתוארים המלאכים, 'צבא השמים', האומרים 'קדוש', ובשני—ישראל, 'צבאות ישורון', האומרים 'ברוך'. משום עניינו הדומה לרהיטים שנדונו במאמר הוא מובא כאן:

קדוש	בְּאוֹמֵר בְּאֶדֶר יֹאמִירוּ	צָבָא הַשָּׁמַיִם
ברוך	בְּבִרְר בְּבַחַן בְּבִיאוֹר יִבְיֵעוּ	וְצָבָאוֹת יִשְׁוֹרֹן
קְדוֹ(ש)	בְּגוֹדֵל בְּגִיָּה בְּגַעַשׁ יִגְדִּילוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברוך	בְּדַעַת בְּדִיץ בְּדִיבוֹר יִדְגִּילוּ	וְצָב(אוֹת) יִשְׁו(רוֹן)
קְדוֹ(ש)	בְּהוֹד בְּהֶמוֹן בְּהִגְיוֹן יִהְדְּרוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברוך	בְּוֹעֵד בְּוֹתֵק בְּוֹסֶת יוֹדוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁוֹרֹן
קְדוֹ(ש)	בְּזֹכֶר בְּזוֹהֵר בְּזִיקוֹק יִזְמְרוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברוך	בְּחוֹסֵן בְּחֶמֶד בְּחִין יִחְסְנוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁו(רוֹן)
קְדוֹ(ש)	בְּטִיף בְּטַעַם בְּטוֹהֵר יִטִּיפוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברוך	בְּיוֹפִי בְּיוֹשֶׁר בְּיָקָר יִיחַדוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁו(רוֹן)
קְדוֹ(ש)	בְּכוֹסֶף בְּכִילוֹל בְּכוֹשֶׁר יִכְתִּירוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברוך	בְּלַחֵשׁ בְּלַהֵג בְּלִשׁוֹן יִלְבְּבוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁו(רוֹן)
קְדוֹ(ש)	בְּמַלְל בְּמַלְץ בְּמַדְעַ יִמְלִיכוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברו(ך)	בְּנוֹאֵם בְּנִיב בְּנִיגוֹן יִנְאָחוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁוֹרֹן
קְדוֹ(ש)	בְּסוֹד בְּסִיחַ בְּסֶלֶד יִסְגְּבוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברוך	בְּעוֹז בְּעֵלֹז בְּעוֹצֵם יִעֲנוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁו(רוֹן)
קדוש	בְּפַצַּח בְּפֶקֶח בְּפָה יִפְאָרוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברוך	בְּצִירוֹף בְּצִלְצוֹל בְּצָרַח יִצְפָּצְפוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁו(רוֹן)
קְדוֹ(ש)	בְּקוֹל בְּקִרְיָאָה בְּקִישׁוֹב יִקְדִּישׁוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברוך	בְּרַהֵט בְּרַעַשׁ בְּרַגֵּשׁ יִרְוֹמְמוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁו(רוֹן)
קְדוֹ(ש)	בְּשִׁיר בְּשִׁבַּח בְּשִׁינוֹן יִשְׁבָּחוּ	צָ(בָא) הַ(שָּׁמַיִם)
ברו(ך)	בְּתוֹקֶף בְּתַחֵן בְּתִילוֹל יִתְקִיפוּ	וְצָ(בָאוֹת) יִשְׁו(רוֹן)

ביאור הפיוט: 1 באדר: בתפארה. יאמירו: ירוממו. 2 כברר בבחן בביאור: באמירה ברורה, חזקה ומפורשת (ראו זולאי, עיוני לשון, עמ' 459–465). 3 בגודל: בגדולה. בגיה: בזוהר. בגעש: ברעש. 4 בדיץ: בשמחה. ידגילו: יעלו על נס, ירוממו. 5 בהמוון: בהמיה וברעש. בהגיון: בהגייה, בדיבור. 6 בוועד: בקיבוץ, בהתוועדות. בותק: בנאמנות. בוסת: ברגילות, באופן תמידי. 7 בזכר: כנראה: בהזכרת השם. בזיקוק: בטוהר; ואולי הכוונה לזיקוק השירה ולליטושה, כלשונו של אבן אביתור ביוצר שלו לשמחת תורה: 'זִיקְקָתִי אֶמְרָתִי' (גרנט, אזכרה מזמור, עמ' 356; הערת יהושע גרנט). 8 בחוסן: נראה שכאן משמעו: בהלל. בחמד: באהבה. בחין: בתפילה. יחסנו: יהללו. 9 בטיף: בדיבור (כמו 'יטיפו' שבהמשך). בטעם: גם הוא לשון דיבור. 10 בכוסף: בהשתוקקות. בכילול: בשלמות. בכושר: בכשרות, בטוהר. 11 בלהג: בדיבור. ילבבו: ישבחו (ראו זולאי, עיוני לשון, עמ' 488–492). 12 במלל: בדיבור. במלץ: במליצות נאות. במדע: בדעת. 13 במלל: בדיבור. 14 בסוד: בסוד. 15 בסוד: בסוד. 16 בעלז: בשמחה. 17 בפצח: בדברי שיר. בפקח: בחוכמה. 18 בצירוף: בטוהר. בצלצול: בשירה. בצרח: בצעקה, בתפילה. יצפצפו: ישמעו דברי תפילה והלל. 19 בקישוב: בדברים הנשמעים. 20 ברהט ברעש: במרוצה ובהמולה. 21 בתחן: בתפילה. בתילול: ברוממות (לשון הר תלול). יתקיפו: יספרו את תוקפו ואת גבורתו של הקב"ה.

המכריזים יחדיו על ייחוד ה'. הרפרין ברהיט זה הוא ה' אלהינו ה' אחד'. ייחוס הרהיטים לר' יוסף אבן אביתור נשען על סממנים לשוניים אופייניים לו הבאים בהם, כלשון 'מְהִלִּים בְּמִפְתָּח' ברהיט הראשון או השמות הפייטניים 'בְּרַךְ' ו'מִלֵּךְ' (שם החביב על אבן אביתור) בפיוט שלפנינו.

פיוט נוסף של יוסף אבן אביתור המביא ניגוד זה גילה לפני זמן לא רב עמרי לבנת במחזור מאוחר מקהילת קונסטנטין שבצפון אפריקה. הפעם מדובר בקטע מתוך הסילוק שלו לתפילת מוסף, המתחיל 'אלהי ישראל אאדירה'.³⁹ הקטע השלישי בסילוק עומד על השוואה בין עם ישראל למלאכים, והוא נפתח:

עֲמָדָה	בְּאוֹמֶן בְּאוֹמֶר בְּאִישׁוֹר יֶאֱמִירוּ	בְּרוּךְ
וּמְלָאכִיד	בְּבֶרֶךְ בְּבִחֵן בְּבִיאֹר יִבְרְכוּ	קְדוֹשׁ
עֲמָדָה	בְּגוֹדֵל בְּגַעֲשׁ בְּגַעֲיָה [יִגְבִּירוּ]	בְּרוּךְ
וּמְלָאכִיד	בְּדַעַת בְּדִיץ בְּדַהֲרִי יִדְבְּרוּ	קְדוֹשׁ ...

וכך נמשכות ההשוואות לאורך עוד שלושה צמדי טורים, עד לאות יו"ד.⁴⁰ הקטע הבא בסילוק משורשר, והוא נפתח בטור: 'קְדוֹשׁ וּבְרוּךְ בִּיחַד מְקַדְּשִׁים', פתיחה שיש בה כדי ללמד על ההשפעה הישירה של הרהיטים הנדונים במאמר גם על הקטע הזה שבסילוק.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

אדר"ן = אבות דרבי נתן, מהדורת שניאור זלמן שכטר, וינה תרמ"ז.
אלבוגן, מחקרי קליר, Ismar Elbogen, 'Kalir Studien', *HUCA* 4 (1927), pp. 405–431 = אלבוגן, התפילה בישראל = יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ערך והשלים יוסף היינמן, תל אביב תשל"ב.
אליצור, יסודות ארמיים = שולמית אליצור, 'לדרכי שילובם של יסודות ארמיים בפיוטי ארץ ישראל הקדומים', לשוננו ע (תשס"ח), עמ' 331–348.
אליצור, סוד משלשי קודש = שולמית אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה עד ימי ר' אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשע"ט.
אליצור–רנד, פיוטי הקלירי ליו"כ = שולמית אליצור ומיכאל רנד, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים ליום הכיפורים, ירושלים תשפ"א.

39 הסילוק כולו התפרסם אצל לבנת, עמ' 241–246. הקטע שלפנינו נדפס בעמ' 245. תודתי נתונה לעמרי לבנת על שהודיע לי על הגילוי החשוב עוד לפני הדפסתו. לשימוש באליטרציות אלפביתיות בסילוקים של יוסף אבן אביתור ליום הכיפורים, ראו אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 320–323.

40 עוד רהיט של יוסף אבן אביתור, הדומה מאוד בתבניתו לקטע הזה מן הסילוק אך מילות הקבע בפתיחות טוריו הן 'ישראל' ו'שרפים', הוא הפיוט: 'יִשְׂרָאֵל [בא ...] בְּאוֹמֶן מְאֲמִירוּ בְּרוּךְ / [וְשָׂרְפִים בּב ...] בְּבִיאֹר מְבָרְכִים קְדוֹשׁ' המועתק בין רהיטים של אבן אביתור ליום הכיפורים בכתב יד קיימברידג' T-S NS 110.18. כתב היד קרוע לאורכו, ולכן אין טעם להדפיס כאן את הפיוט, אך גם במה ששרד מהמשכו ניכר הקשר בינו לבין קטע הסילוק, לא רק בחתימת הטורים ב'ברוך' ו'קדוש' אלא גם בתיאורים של דרך ההקדשה ('בְּגוֹדֵל בְּגַעֲשׁ [...]'), 'בְּדַעַת בְּדִיץ' [...] (וכך הלאה). ומעניין שגם בפיוט זה האקרוסטיכון הוא א–י בלבד, ולאחר מכן באים טורים חתומים 'יוסף' ותבניתם שונה.

אליצור-רנד, פיוטי הקלירי לר"ה = שולמית אליצור ומיכאל רנד, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד.

בראשית רבה (תיאודור-אלבק) = מדרש בראשית רבא², מהדורת יהודה תיאודור וחנוך אלבק, ירושלים תשכ"ה.

גולדשמידט, יו"כ = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, כרך ב: יום כיפור, מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תש"ל.

גולדשמידט, סדר רב עמרם = סדר רב עמרם גאון, מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תשל"ב. גולדשמידט, ר"ה = מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, כרך א: ראש השנה, מהדורת דניאל גולדשמידט, ירושלים תש"ל.

גרנט, אזכרה מזמור = יהושע גרנט, אזכרה מזמור: מזמורי תהילים בפיוטי יוסף אבן אביתור, ירושלים תשפ"א.

דברים רבה (ליברמן) = מדרש דברים רבה³, מהדורת שאול ליברמן, ירושלים תשל"ד. דוידזון = ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, כרכים א-ד, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג. הברמן, מעמד = אברהם מאיר הברמן, 'מעמד וסדר עבודה ליום כיפור מפיטן בשם בנימן', סיני ע (תשל"ב), עמ' י-כג.

זולאי, עיוני לשון = מנחם זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי יוני', בתוך: הנ"ל, א"י ופיוטיה, עמ' 451-527 (=) הדפסה ראשונה: ידיעות המכון לחקר השירה העברית ו [תש"ו], עמ' קסא-רמח). זולאי, פיוטי יוני = מנחם זולאי, פיוטי יוני, ברלין תחר"ץ.

ירושלמי, מהדורת האקדמיה = תלמוד ירושלמי, יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים, מבוא מאת יעקב זוסמן, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א.

לבנת = עמרי לבנת, 'גילויים מקהילת קונסטנטיין: פיוטים חדשים מאת ר' יוסף אבן אביתור ועדויות לקליטת פיוטים ארץ-ישראלים במחזור ספרדי', תרביץ פז (תש"ף), עמ' 219-248.

מדרש תנאים לדברים = מדרש תנאים על ספר דברים, מהדורת דוד צבי הופמן, כרכים א-ב, ברלין תרס"ח-תרס"ט.

ספרי דברים = ספרי על ספר דברים, מהדורת אליעזר אריה פינקלשטיין, ברלין ת"ש. סרע"ג = סדר רב עמרם גאון ז"ל, מהדורת נחמן נתן קורונל, ורשה תרכ"ה.

פליישר, לנוסח הקדושה = עזרא פליישר, 'לנוסח הקדום של קדושת העמידה', בתוך: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, כרך א, בעריכת שולמית אליצור וטובה בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 253-265 (=) הדפסה ראשונה: סיני סג [תשכ"ח], עמ' רכט-רמא).

פליישר, לתפוצת הקדושה = עזרא פליישר, 'לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני ארץ ישראל', בתוך: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, כרך א, בעריכת שולמית אליצור וטובה בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 465-494 (=) הדפסה ראשונה: תרביץ לח [תשכ"ט], עמ' 255-284).

פליישר, קדושת העמידה = עזרא פליישר, 'קדושת העמידה (ושאר הקדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים', בתוך: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, כרך א, בעריכת שולמית אליצור וטובה בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 105-154 (=) הדפסה ראשונה: תרביץ סז [תשנ"ח], עמ' 301-350).

פליישר, קיקלר ועסתריוטא = עזרא פליישר, 'לחקר תבניות הקבע בפיוטי הקדושתא (קיקלר, עסתריוטא)', סיני סה (תשכ"ט), עמ' כא-מז, קסז.

פליישר, שירת הקודש = עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים², ירושלים תשס"ח.
 פרנקל, פסח = מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת יונה פרנקל, ירושלים תשנ"ג.
 צונץ, מנהגי תפילה = יום טוב ליפמן צונץ, מנהגי תפילה ופיוט בקהילות ישראל, בתרגום זאב ברויאר
 ובעריכת אברהם פרנקל, ירושלים תשע"ו.
 רבינוביץ, יניי = צבי מאיר רבינוביץ, מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, כרכים א–ב, ירושלים ותל
 אביב תשמ"ה–תשמ"ז.
 שי"ר, תולדות הקליר = שלמה יהודה רפפורט, תולדות הקליר, בתוך: הנ"ל, תולדות, חלק א, ורשה
 תרע"ג, עמ' 193–249 (= הדפסה ראשונה: בכורי העתים [י, תק"ץ], עמ' 95–123).
 שפר, סינופסיס = Peter Schäfer in Zusammenarbeit mit Margarete Schlüter and Hans Georg Von Mutius (eds.), *Synopse zur Hekhalot Literatur* (TSAJ, 2), Tübingen 1981
 תוספתא (ליברמן) = תוספתא, לסדרים זרעים–נשים, מהדורת שאול ליברמן, ניו יורק תשט"ו–תשל"ג.